Лекція 8. Ротор векторного поля. Формула Стокса у векторній формі

Короткий зміст

Короткий зміст

У цій лекції:

— впроваджено означення ротора векторного поля;
— розглянуто його властивості та фізичний зміст;
— записано формулу Стокса у векторній формі.

8.1. Поняття ротора векторного поля

8.1.1. Поняття ротора векторного поля

Розглянемо поле вектора

$$\vec{a} = P(x,y,z)\vec{i} + Q(x,y,z)\vec{j} + R(x,y,z)\vec{k},$$

де функції $P(x,y,z), Q(x,y,z), R(x,y,z)$ неперервні і мають неперервні частинні похідні першого порядку за всіма аргументам.

Означення 8.1. *Ротором (вихором) векторного поля*

$$\vec{a} = P(x,y,z)\vec{i} + Q(x,y,z)\vec{j} + R(x,y,z)\vec{k}$$

називають вектор, що позначають $\operatorname{rot}\vec{a}$ і визначають рівністю

$$\operatorname{rot}\vec{a} = \left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right)\vec{i} + \left(\frac{\partial P}{\partial z} - \frac{\partial R}{\partial x}\right)\vec{j} + \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y}\right)\vec{k} \qquad (8.1)$$

або в символічному вигляді

$$\operatorname{rot}\vec{a} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ P & Q & R \end{vmatrix} = \vec{i}\begin{vmatrix} \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ Q & R \end{vmatrix} - \vec{j}\begin{vmatrix} \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ P & R \end{vmatrix} + \vec{k}\begin{vmatrix} \dfrac{\partial}{\partial x} & \cdots \\ P & \cdots \end{vmatrix}$$

Символічний визначник розкривають за елементами першого рядка, при цьому операції множення елементів другого рядка на елементи третього рядка розуміють як операції диференціювання, приміром, $\dfrac{\partial}{\partial x}\cdot Q = \dfrac{\partial Q}{\partial x}$, а

$$\vec{i}\begin{vmatrix} \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ Q & R \end{vmatrix} = \vec{i}\left(\frac{\partial}{\partial y}\cdot R - \frac{\partial}{\partial z}\cdot Q\right) = \vec{i}\left(\frac{\partial R}{\partial y} - \frac{\partial Q}{\partial z}\right).$$

Означення 8.2. Якщо $\operatorname{rot}\vec{a} = \vec{0}$ в деякій області Ω, то поле вектора $\vec{a}$ називають *безвихровим* в цій області.

8.1.2. Формула Стокса у векторній формі

Нагадаємо, що формула Стокса встановлює зв‘язок між криволінійним інтегралом другого роду вздовж замкненої кривої та поверхневим інтегралом по поверхні, обмеженій цим контуром.

Використовуючи означення (8.1) ротора вектора $\vec{a}$, можна записати формулу Стокса (7.2) у векторній формі:

$$\oint\limits_{\Gamma}\left(\vec{a},\vec{\tau}^{\,0}\right)dl = \iint\limits_{\Sigma}\left(\operatorname{rot}\vec{a},\vec{n}^{\,0}\right)d\sigma. \qquad (8.2)$$

Таким чином, циркуляція вектора $\vec{a}$ вздовж орієнтованого замкненого контуру Γ дорівнює потоку ротора цього вектора через довільну поверхню Σ, напнуту на цей контур:

$$C = \iint_{\Sigma} \left(\operatorname{rot} \vec{a}, \vec{n}^0 \right) d\sigma \tag{8.3}$$

Приклад 8.1. За формулою Стокса обчислити циркуляцію векторного поля $\vec{a} = x\vec{i} - z\vec{j} + y\vec{k}$ вздовж контуру Γ, отриманого при перетині поверхні $y^2 = 4 - x - z$ з координатними площинами.

❍ 1) Контур Γ є кусково-гладкою кривою, яка складається з трьох частин: парабол $y^2 = 4 - x$, $y^2 = 4 - z$ в площинах Oxy і Oyz відповідно, і відрізку прямої $x + z = 4$ на площині Oxz (рис. 8.1).

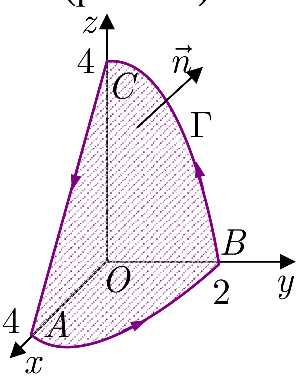

Рис. 8.1

Для обчислення циркуляції за формулою Стокса знайдемо $\operatorname{rot}\vec{a}$, $\vec{n}^0$ і $d\sigma$ для поверхні $z = 4 - x - y^2$, напнутої на контур Γ:

$$\operatorname{rot}\vec{a} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ x & -z & y \end{vmatrix} = 2\vec{i};$$

$$\vec{n} = (1;2y;1),\ |\vec{n}| = \sqrt{1 + 4y^2 + 1} = \sqrt{4y^2 + 2} \Rightarrow \vec{n}^0 = \frac{(1;2y;1)}{\sqrt{4y^2 + 2}};$$

$$d\sigma = \sqrt{1 + z_x'^2 + z_y'^2}\,dxdy = \sqrt{4y^2 + 2}\,dxdy;$$

$$\left(\operatorname{rot}\vec{a}, \vec{n}^0\right) = \frac{2}{\sqrt{4y^2 + 2}}.$$

Отже,

$$C = \iint_{\Sigma} \left(\operatorname{rot}\vec{a}, \vec{n}^0\right) d\sigma = \iint_{Dxy} 2dxdy = 2\int_0^2 dy \int_0^{4-y^2} dx =$$

$$= 2\int_0^2 \left(4 - y^2\right) dy = 2\left(4y - \frac{y^3}{3}\right)\Bigg|_0^2 = 2\left(8 - \frac{8}{3}\right) = \frac{32}{3}. \bullet$$

8.1.3. Інваріантне означення ротора

Означення (8.1) ротора вектора пов'язано з декартовою системою координат. Розглянемо інваріантне означення ротора.

Нехай Σ — орієнтована плоска площадка з вектором нормалі $\vec{n}^0$, а контур Γ — її межа з вибраним на ньому напрямом обходу. Знайдемо відношення циркуляції вектора $\vec{a}$ до площі S площадки:

$$\frac{\oint\limits_{\Gamma} (\vec{a}, \vec{\tau}^0) dl}{S}.$$

Воно характеризує середню густину циркуляції в одиниці площі. Границю цього відношення, коли Σ стягується в точку $M \in \Sigma$, називають *густиною циркуляції* $j(M)$ в точці M в напрямі вектора $\vec{n}^0$. Отже, густина циркуляції

$$j(M) \overset{\text{def}}{=} \lim_{\Sigma \to M} \frac{\oint\limits_{\Gamma} (\vec{a}, \vec{\tau}^0) dl}{S}. \tag{8.4}$$

Застосуємо формулу Стокса до правої частини рівності (8.4), одержимо

$$j(M) = \lim_{\Sigma \to M} \frac{\iint\limits_{\Sigma} \left(\operatorname{rot} \vec{a}, \vec{n}^0\right) d\sigma}{S}.$$

За теоремою про середнє для поверхневих інтегралів маємо

$$j(M) = \lim_{M_{ср} \to M} \frac{(\operatorname{rot} \vec{a}, \vec{n}^0)\Big|_{M_{ср}} \cdot S}{S} = (\operatorname{rot} \vec{a}, \vec{n}^0)\Big|_{M},$$

де $M_{ср}$ — деяка середня точка на Σ. Але $(\operatorname{rot} \vec{a}, \vec{n}^0) = np_{\vec{n}^0} \operatorname{rot} \vec{a}$. Таким чином,

$$j(M) = np_{\vec{n}^0} \operatorname{rot} \vec{a}.$$

Якщо $\operatorname{rot} \vec{a} \uparrow\uparrow \vec{n}^0$, то

$$j(M)_{\max} = \left|\operatorname{rot} \vec{a}(M)\right|, \tag{8.5}$$

тобто найбільша густина циркуляції в деякій точці дорівнює модулю ротора векторного поля $\vec{a}$ в цій точці.

Означення 8.3. (*Інваріантне означення ротора.*) Ротор поля $\vec{a}$ — це вектор, довжина якого дорівнює найбільшій поверхневій густині циркуляції в даній точці, напрямлений перпендикулярно до площадки, на якій найбільша густина досягається, орієнтація $\operatorname{rot} \vec{a}$ узгоджується з орієнтацією контуру за правилом правого гвинта.

Приклад 8.2. Знайти найбільшу густину циркуляції векторного поля $\vec{a} = \left(\frac{y}{z}; \frac{z}{x}; \frac{x}{y}\right)$ в точці $M_0\left(1; 2; -2\right)$.

❍ Найбільша густина циркуляції за формулою (8.5) дорівнює

$$j(M)_{\max} = \left|\operatorname{rot}\vec{a}(M)\right|.$$

Знайдемо ротор векторного поля $\vec{a}$ в точці M_0:

$$\operatorname{rot}\vec{a} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ \dfrac{y}{z} & \dfrac{z}{x} & \dfrac{x}{y} \end{vmatrix} = \vec{i}\left(-\frac{x}{y^2} - \frac{1}{x}\right) - \vec{j}\left(\frac{1}{y} + \frac{y}{z^2}\right) + \vec{k}\left(-\frac{z}{x^2} - \frac{1}{z}\right),$$

$$\operatorname{rot}\vec{a}\left(M_0\right) = -\frac{5}{4}\vec{i} - \vec{j} + \frac{5}{2}\vec{k}.$$

Тоді

$$j(M_0)_{\max} = \left|\operatorname{rot}\vec{a}\left(M_0\right)\right| = \sqrt{\frac{25}{16} + 1 + \frac{25}{4}} = \frac{\sqrt{141}}{4}. \bullet$$

8.1.4. Фізичний зміст ротора поля

З'ясуємо фізичний зміст ротора на прикладі поля швидкостей точки, що обертається навколо деякої осі.

Нехай тверде тіло обертається навколо нерухомої осі l з кутовою швидкістю $\vec{\omega}$ (рис. 8.2).

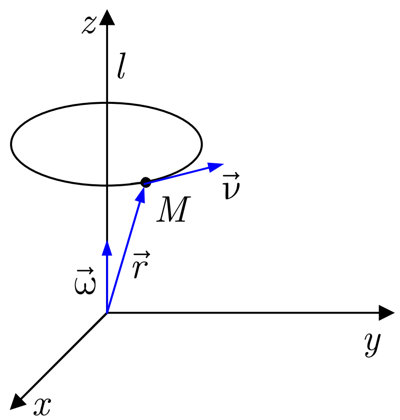

Рис. 8.2

Тоді радіус-вектор точки $M(x; y; z)$:

$$\vec{r} = x\vec{i} + y\vec{j} + z\vec{k}.$$

Якщо вісь обертання співпадає з віссю Oz, то вектор кутової швидкості $\vec{\omega} = (0; 0; \omega)$. Вектор лінійної швидкості, як відомо з механіки, дорівнює $\vec{v} = [\vec{\omega}, \vec{r}]$.

Таким чином,

$$\vec{v} = [\vec{\omega}, \vec{r}] = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ 0 & 0 & \omega \\ x & y & z \end{vmatrix} = -y\omega\vec{i} + x\omega\vec{j}.$$

Звідси

$$\operatorname{rot}\vec{v} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ -y\omega & x\omega & 0 \end{vmatrix} = 2\omega\vec{k} = 2\vec{\omega}.$$

Отже, ротор поля швидкостей твердого тіла, що обертається навколо осі, відмінний від нуля, однаковий в усіх точках поля, паралельний до осі обертання і дорівнює подвоєній швидкості обертання.

Тобто відмінний від нуля $\operatorname{rot}\vec{a}$ характеризує обертальний рух векторного поля $\vec{a}$.

8.2. Правила обчислення ротора

Властивість 1 (Лінійність.)

$$\operatorname{rot}(c_1\vec{a}_1 + \ldots + c_n\vec{a}_n) = c_1 \operatorname{rot}\vec{a}_1 + \ldots + c_n \operatorname{rot}\vec{a}_n,$$

де $c_1, \ldots, c_n$ — сталі числа.

Властивість 2 Ротор сталого вектора дорівнює нулю: $\operatorname{rot}\vec{c} = 0$.

Доведення властивостей 1, 2 випливають з означення ротора і властивостей частинних похідних.

Властивість 3 Ротор добутку скалярної функції $u(M)$ на вектор $\vec{a}(M)$ обчислюється за формулою

$$\operatorname{rot}(u\vec{a}) = u \operatorname{rot}\vec{a} + [\operatorname{grad} u, \vec{a}]. \tag{8.6}$$

► За означенням ротора маємо

$$\operatorname{rot}(u\vec{a}) = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z} \\ uP & uQ & uR \end{vmatrix} = \left(\frac{\partial(uR)}{\partial y} - \frac{\partial(uQ)}{\partial z}\right)\vec{i} +$$

$$+\left(\frac{\partial(uP)}{\partial z} - \frac{\partial(uR)}{\partial x}\right)\vec{j} + \left(\frac{\partial(uQ)}{\partial x} - \frac{\partial(uP)}{\partial y}\right)\vec{k} =$$

$$= u\left[\left(\frac{\partial R}{\partial y}-\frac{\partial Q}{\partial z}\right)\vec{i}+\left(\frac{\partial P}{\partial z}-\frac{\partial R}{\partial x}\right)\vec{j}+\left(\frac{\partial Q}{\partial x}-\frac{\partial P)}{\partial y}\right)\vec{k}\right]+$$

$$+\left[\left(R\frac{\partial u}{\partial y}-Q\frac{\partial u}{\partial z}\right)\vec{i}+\left(P\frac{\partial u}{\partial z}-R\frac{\partial u}{\partial x}\right)\vec{j}+\left(Q\frac{\partial u}{\partial x}-P\frac{\partial u}{\partial y}\right)\vec{k}\right]=$$

$$= u\operatorname{rot}\vec{a}+\begin{vmatrix}\vec{i} & \vec{j} & \vec{k}\\ \dfrac{\partial u}{\partial x} & \dfrac{\partial u}{\partial y} & \dfrac{\partial u}{\partial z}\\ P & Q & R\end{vmatrix}= u\operatorname{rot}\vec{a}+\left[\operatorname{grad}u,\vec{a}\right].◄$$

Властивість 4 $\operatorname{rot}(u\vec{c})=\left[\operatorname{grad}u,\vec{c}\right]$, де $\vec{c}$ — сталий вектор.

Доведення випливає з властивостей 2 і 3.

Приклад 8.3. Знайти ротор векторного поля $\vec{H}$ — поля магнітної напруженості лінійного струму

$$\vec{H}=\frac{2I}{x^2+y^2}\left(-y\vec{i}+x\vec{j}\right).$$

❍Для знаходження ротора вектора $\vec{H}$ скористаємось властивістю 3 ротора. Покладемо у формулі (8.6)

$$u=\frac{2I}{x^2+y^2},\ \vec{a}=-y\vec{i}+x\vec{j}.$$

Тоді

$$\operatorname{rot}\vec{H}=\operatorname{rot}\left(u\vec{a}\right)=u\operatorname{rot}\vec{a}+\left[\operatorname{grad}u,\vec{a}\right].$$

Знайдемо:

$$\operatorname{rot}\vec{a}=\operatorname{rot}(-y\vec{i}+x\vec{j})=\begin{vmatrix}\vec{i} & \vec{j} & \vec{k}\\ \dfrac{\partial}{\partial x} & \dfrac{\partial}{\partial y} & \dfrac{\partial}{\partial z}\\ -y & x & 0\end{vmatrix}=0\cdot\vec{i}-0\cdot\vec{j}+2\vec{k}=2\vec{k},$$

$$\operatorname{grad}u=\operatorname{grad}\left(\frac{2I}{x^2+y^2}\right)=-\frac{4Ix}{\left(x^2+y^2\right)^2}\vec{i}-\frac{4Iy}{\left(x^2+y^2\right)^2}\vec{j},$$

$$\left[\operatorname{grad}u,\vec{a}\right]=\begin{vmatrix}\vec{i} & \vec{j} & \vec{k}\\ -\dfrac{4Ix}{\left(x^2+y^2\right)^2} & -\dfrac{4Iy}{\left(x^2+y^2\right)^2} & 0\\ -y & x & 0\end{vmatrix}=$$

$$= \left(-\frac{4Ix^2}{\left(x^2+y^2\right)^2} - \frac{4Iy^2}{\left(x^2+y^2\right)^2} \right) \vec{k} = -\frac{4I}{x^2+y^2} \vec{k},$$

с

Підставимо знайдені вирази у формулу для $\operatorname{rot} \vec{H}$, отримаємо

$$\operatorname{rot} \vec{H} = u \operatorname{rot} \vec{a} + \left[\operatorname{grad} u, \vec{a} \right] = \frac{2I}{x^2+y^2} \cdot 2\vec{k} - \frac{4I}{x^2+y^2} \vec{k} = \vec{0}.$$

Отже, поле магнітної напруженості лінійного струму безвихрове.●

Таким чином, $\operatorname{rot} \vec{H} = \vec{0}$ скрізь, крім вісі Oz, в точках якої знаменник перетворюється на нуль.

Якщо вісь Oz проходить через область, обмежену кривою, то циркуляція не залежить від вигляду кривої, бо через дві криві, що обмежують дріт Oz, можна провести поверхню, на якій $\operatorname{rot} \vec{H} = \vec{0}$. Тому, для обчислення циркуляції вектора $\vec{H}$ вздовж довільної замкненої кривої достатньо взяти коло L_1 радіусом R з центром на осі Oz, площина якого перпендикулярна дроту. На такому колі $\rho = \sqrt{x^2+y^2} = R$ і $\vec{H} = \frac{2I}{R^2}\left(-y\vec{i} + x\vec{j} \right)$.

Тому

$$\oint_{L_1} \vec{H} d\vec{r} = \frac{2I}{R^2} \oint_{L_1} -y dx + x dy = \frac{4I}{R^2} \cdot \pi R^2 = 4\pi I. \tag{8.7}$$

Таким чином, циркуляція вектора напруженості $\vec{H}$ магнітного поля, що утворюється електричним струмом сили I, що тече вздовж нескінченного прямолінійного дроту, або дорівнює нулеві, або є сталою величиною $4\pi I$, кола замкнена крива, вздовж якої знаходять циркуляцію, оточує дріт.